
9 СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.98

О. П. Ващук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

Національний університет «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ПОТЕРПІЛОГО НА ЙОГО ПОКАЗАННЯ

Емоції як складові стану потерпілого, впливають на формування його показань у кримінальному провадженні. При проведенні допиту, слідчому необхідно встановити, під дією яких емоцій проходило формування показань. Ці відомості можуть бути використані при обранні тактичних прийомів допиту, наступній перевірці та при криміналістичному аналізі показань з метою оцінки їх достовірності.

Надання потерпілим показань в кримінальному провадженні повторно повертає його до емоційного стану, який мав місце під час злочинної події. Чинники, умови, які сприяли вчиненню злочин, механізм події та наслідки її впливають на процес формування показань та механізм відтворення обставин події. Емоційний стан потерпілого складається із низки емоцій, почуттів то-що. Вчені вказують на відмінність між поняттями «емоція», «почуття», «пристрасть», «афект», «настрій», «переживання». Сучасний науковий дискурс визначає ці поняття крізь призму емоційних станів:

- емоція не має об'єктивної прив'язки, виникає по відношенню до ситуації в цілому, стан, в якому знаходиться людина;
- почуття як амбівалентне ставлення до чого-, кого-небудь;
- пристрасть – клас емоційного стану, що має виразне, глибоке, усвідомлене емоційне переживання, може формувати особистість, а може й руйнувати;
- афект – емоційне переживання, що сприймається особою як стан його «я» до навколишнього світу (властивості: інтенсивність та короткочасність);

- настрій – зовнішній загальний емоційний стан людини, що характеризується інтенсивністю, тривалістю, невизначеністю, неясністю, життєвою тональністю;

- переживання – суб'єктивно-психічна сторона емоційних процесів, яка не включає фізіологічні складові.

Для нашого дослідження важливо виокремити, що ці поняття є різними за змістом, але представляють собою загальний об'єкт дослідження.

Загалом, емоційний стан потерпілого – це психічний процес імпульсивної регуляції, заснований на чуттєвому відображенні зовнішніх та внутрішніх чинників, що формується як суб'єктивне ставлення до навколишнього середовища. Ключовими складовими емоційного стану потерпілого є емоції, які розрізняють за декількома критеріями: забарвлення, тривалість, схематичність, ставлення до джерела дії, потреб тощо.

За якісним показником (забарвленням) емоції поділяють на позитивні, негативні, нейтральні. Залежно від часу дії (тривалості) – короточасні, тривалі. Б. І. Додонов поділяє емоції в залежності від сфери явищ, які детермінують появу емоції: альтруїстичні, комунікативні, глоричні, праксичні, пугнічні, романтичні, гностичні, естетичні, гедоністичні, акизитивні [6, с. 21-33]. К. Є. Ізард в залежності від характеру сили емоцій поділяє їх на фундаментальні та поверхневі [9, с. 52]. Однією з ключових для нашого дослідження є класифікація емоцій О. В. Винославської в залежності від схематичності – астенічні та стенічні [15, с. 173-174].

Т. Браун дотримується думки, що емоції слід поділяти в залежності від часової ознаки – безпосередні, ретроспективні, проспективні [10, с. 131]. За ознакою виникнення та відтворення емоції прийнято поділяти на презентативні, презентативно-репрезентативні, репрезентативні, абстрактні.

Класик філософії пізнання І. Кант стверджував, що емоції в залежності від причини їх виникнення слід поділяти на сенсуальні та інтелектуальні [10, с. 131]. Низка дослідників (Владиславлев М. І. [4], Кондаш О. [11], Ольшаннікова А. Ю. [13]) класифікують емоції в залежності від потреб на первинні та вторинні, деякою мірою кореспондуючи психологічній теорії З. Фрейда.

Емоція є фундаментальною, якщо їй властиві специфічні внутрішньо детерміновані нервові процеси з характерними зовнішніми проявами міміки обличчя і відмінною суб'єктивною якістю (ступенем, тривалістю, виразністю, інтенсивністю тощо). Всі ці компоненти емоцій в цілому формують її самостійність та утворюють специфічний процес з окремими стадіями (початкова, основна, завершальна), які в подальшому включають власні окремі етапи.

До фундаментальних прийнято відносити шість емоцій: страх, гнів, радість, сум, огиду, подив. Деякі вчені додають до них сором, відразу, цікавість та вину (К. Ізард [9]). В той же час кожна фундаментальна емоція має власні похідні емоції з набором унікальних якостей кожної людини окремо і навколишнього середовища в цілому.

Слід зазначити, що наведені класифікаційні підстави і види емоцій не є вичерпними, у науці існує безліч думок щодо цього процесу. Деякі вчені вважають, що створити універсальну класифікацію емоцій неможливо, інші не погоджуються з цим, працюючи над створення універсальної класифікаційної системи емоцій людини. Ми підтримуємо першу групу вчених і наголошуємо, що створити класифікацію, яка здатна вирішити одне коло завдань, є неможливим при вирішенні іншого кола завдань. Тобто мова йде не про єдину всеохоплюючу класифікацію емоційних явищ, а про їх класифікацію, підкреслюючи окрему ознаку, за якою саме ці емоції об'єднуються у групи і одночасно виокремлюємо від інших видів і груп.

Особливостями емоцій є їх характерний індикаторний характер, певна здатність до формування емоційного стану людини до чогось, когось у вимірі минулого, теперішнього і майбутнього та їх здатність до узагальнення та комунікації (співпереживання). В свою чергу, емоції спрямовані на вирішення комплексу завдань, таких, як оціночна, відображаюча, мотиваційна, сигнальна, спонукальна, прогностична, профілактична, комунікативна, маніпулятивна, пізнавальна.

Властивості емоцій впливають на можливість їх дослідження в природних та лабораторних умовах. Саме вони утворюють унікальність емоцій людини як окремого явища в певний проміжок часу. Кількість та види властивостей із часом змінюються; найпоширеніші - це універсальність, динамічність, домінантність, адаптованість, суб'єктивність, заразливість, пластичність, фіксованість.

На фізіологічному рівні емоції проявляються у зовнішній поведінці людини, а у внутрішньому середовищі протікають окремі процеси, які і формують зовнішню поведінку. Наприклад, при допиті підозрюваного його організм готовий до поведінки захисту, під час якого рефлекси активують мозок, посилюючи роботу органів чуття, рух крові і серця, що відбивається у дихальній системі, напруженості м'язів обличчя, рук, ніг, стегон, сповільнюючи інші процеси у цей момент: травлення, сечовиділення, репродуктивність тощо. До того, як емоція проявиться в поведінці, вона спочатку з'являється у свідомості на рівні кори головного мозку, проходячи рівень підкорки, гіпоталамуса, мигдалини, гіпокампу, і досягаючи поясної звивини. Саме це забезпечує реакцію організму на прості звичні подразники.

Ці фізіологічні зміни, пов'язані з емоціями, що проявляються через нервову систему людини, мають важливе прикладне значення у науково-дослідницькій діяльності. У більшості випадків досліджуються такі параметри нервової системи: пульс, артеріальний тиск, зіниця ока, шкірні покрови, залози зовнішньої секреції.

Міміка – це спосіб прояву емоцій окремої людини. За формування емоцій відповідає ліва півкуля головного мозку, при цьому права півкуля розпізнає та зчитує їх. За долі секунди мозок формує-зчитує, формує-зчитує, і так триває доти, доки продовжується бесіда з іншою особою.

Для розуміння процесу утворення емоції варто розглянути пояснюючі її формули:

1. Формула самоповаги (самооцінки) У. Джеймса [5, с. 143]:

$$C = R_{dm} : R_{bm}, \text{ де}$$

C – самоповага (самооцінка), R_{dm} – розмір досягнутої мети, R_{bm} – розмір бажаної мети.

2. Формула емоцій П. В. Симонова [16, с. 20]:

$$E = (I, I_p - I_z), \text{ де}$$

E – емоція, I – потреба, I_p – інформація про засоби, об'єктивно потрібні для задоволення потреби, I_z – інформація про наявні засоби людини на даний момент.

3. Формула емоційного стану учасника кримінального провадження:

$$EC = I(I_{sk} + I_{op}), \text{ де}$$

EC – емоційний стан, I_{sk} – інформація про ситуаційну картину, I_{op} – інформація про обставини події, I – потреба. Ця формула може змінюватися в залежності від етапів розслідування, слідчої дії або іншого заходу, має одномоментний або тривалий характер.

Дослідження, які проводилися, та дані, якими ми користуємося у власних дослідженнях, наводять на думку про раціональність існування окремої теорії емоцій і її важливої складової – вчення про міміку.

Процес формування показань потерпілого відбувається в критичній ситуації вчинених щодо нього злочинних дій, що викликає у нього негативні емоційні реакції. Негативні емоційні реакції, викликані злочинною подією, різноманітні, і знаходяться у прямій залежності від умов та чинників, що сприяли вчиненню злочину, механізму події та наслідків, які настали. Саме вони впливають на процес формування показань та механізми відтворення обставин події (позитивно, негативно), одночасно можуть і мобілізувати і демобілізувати потерпілого.

Негативні емоційні стани поділяються на стрес, афект, фрустрацію, про які і піде мова далі.

1. Стрес – це психічна реакція нервового перенапруження організму, викликана сильним зовнішнім або внутрішнім подразником і є відповідною реакцією нервової системи. Для людини в стресовому стані характерно надзвичайно підвищене емоційне напруження, що виражається в гальмуванні інших процесів: психічних, вегетативних, ендокринних, репродукційних. Окремі ознаки проявляються у зниженні опорно-рухової активності, швидкості мислення, погіршенні зорових, слухових та інших функцій, що відображається у здатності прийняття своєчасних правильних рішень. Стрес викликає дезорганізацію і зміни практично у всіх функціях живого організму, одночасно підкреслюючи її пасивно-оборонно-адаптаційні рефлекси.

Чинники походження стресу потерпілого різноманітні: фізичні, анатомічні, психічні, хімічні, соціальні. Однак, не тільки негативні чинники викликають стрес, тобто є результатом порушення або знищення. Стрес можуть ви-

кликати і позитивні чинники (повернення викрадених коштів, затримання винних, виявлення важливого речового доказу). До речі, в обох випадках реакція організму буде однаковою. Після впливу на потерпілого стресового подразника активізується функція гіпофізу, який починає в підвищеній кількості виділяти адренокортикотропний гормон, який, у свою чергу стимулює діяльність кори надниркових залоз, а ті, у відповідь, починають виробляти більше гормонів-кортикостероїдів, що стимулюють процеси, завдяки яким організм потерпілого адаптується до змінених умов навколишнього середовища.

Особливості стресу як емоційного стану та його вплив на формування показань у кримінальному провадженні ми детально розглядаємо у статті «Вплив стресу на емоційний стан потерпілого під час надання ним показань в кримінальному провадженні», і, зокрема, пропонуємо заходи, які може вжити слідчий за умови стресового стану потерпілого [2].

Таким чином, негативні емоційні стани потерпілого, зокрема, стрес, мають серйозний вплив на процес отримання від нього інформації щодо вчиненого проти нього злочину. Стрес може приймати різні форми, впливаючи на формування показань потерпілого (погіршення уваги, зосередження; помилки у сприйнятті дійсності; погіршення адаптованості до обстановки, зміни в емоційно-поведінкових складових; налаштованість на негативний результат і наслідки). Тому важливим для слідчого/прокурора є зрозуміти, який з видів стресу зазнав потерпілий (фізіологічний, психоемоційний), та на якій стадії стресу знаходиться наразі. Це розуміння надає можливість вивести потерпілого із стресового стану, або, принаймні, допомогти потерпілому в подоланні стресу самостійно, що здійснюється за допомогою чотирьох груп методів: методів самодопомоги, методів руху, методів профілактики, професійних психологічних, психотерапевтичних або психіатричних методів.

Афект – надмірне перезбудження, що раптово виникає під час гострої конфліктної ситуації, і проявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості та у крайній активізації імпульсивних дій [8, с. 132-133].

Причиною виникнення афекту є дія сильного і несподіваного подразника (для потерпілого ним є злочин, який вчиняється проти нього). Важливим є і момент дії подразника: це має відбуватися в умовах дефіциту інформації, необхідної для поведінки, відповідної ситуації, коли людина не підготовлена до продуманої реакції на дії подразника. Про афект говорять як про емоційний вибух. «При афекті поведінка спонукається навіть не почуттям, а вітальною емоцією (емоцією, що пов'язана з інстинктом самозбереження)» [8, с. 132-133]. Другою причиною афекту може бути спогад про травмуючу подію. Слідчому необхідно враховувати, що спогад про злочинну подію може мати місце і перед допитом, безпосередньо передувати йому, що може суттєво ускладнити допит потерпілого. Виникнення афекту в даному випадку обумовлене явищем сумачі – накладення почуттів. Привід же для цього може бути найнезначнішим, що необхідно враховувати слідчому при проведен-

ні попереднього розслідування. Прикладами різновидів афекту можуть бути (за М. І. Єнікєєвим) страх, гнів, відчай, спалах ревності тощо [8, с. 134].

Вплив афекту на формування показань розрізняється в залежності від конкретного виду афекту, який мав місце у потерпілого. Найчастіше мають місце порушення ясності свідомості, афекти супроводжуються амнезією, розладами пам'яті, порушенням здатності до встановлення взаємозв'язків між явищами, спостерігається так зване «звуження свідомості» - явище домінування у свідомості якогось одного, найчастіше перекрученого представлення.

В силу специфічності картини протікання різних видів афектів та їх впливу на формування показань, розглянемо детальніше найбільш типові для потерпілого види.

Страх є найбільш поширеною реакцією потерпілого на злочин, який вчиняється проти нього. Г. Г. Доспулов та Ш. М. Мажитов наводять наступні дані: «Майже всі потерпілі в момент нападу на них злочинців у більшому чи меншому ступені відчували почуття страху. Однак, як видно із аналізу вивчених проваджень, більшість потерпілих (78,3%) під час слідства змогли викласти обставини нападу на них, половина ж (50,6%) правильно описала зовнішність злочинців, а згодом опізнала їх» [7, с. 48]. Науковцями запропоновано декілька визначень страху. Зокрема, А. М. Алексєєв зазначає, що страх – це переживання скутості та безпорадності перед конкретною небезпекою, виражене прагненням не вступати в боротьбу з нею та її подолати, а позбутися ситуації небезпеки, уникнути її» [1]. Е. Е. Центров лаконічно визначає страх як емоційне відображення небезпеки [17, с. 106-107].

М. І. Єнікєєв розкриває поняття страху через призму фізіологічного та психологічного сприйняття: «страх – це безумовно-рефлекторна емоційна реакція на небезпеку, що проявляється у різкій зміні життєдіяльності організму» [8, с. 132-137].

На нашу думку, найбільш вдалим слід вважати визначення А. М. Алексєєва, яке повно і чітко відображає зміст вказаного емоційного стану та його прояву зовні у ситуації насильницького посягання.

Найгрунтовнішою та найпоширенішою є думка, що причинами страху, який відчувається потерпілим, у ситуації події злочину, є невизначеність ситуації, невіра потерпілого у свої сили, відсутність інформації про сприятливий вихід із обстановки, що склалася. Як писав П. В. Симонов, «страх виникає за браку інформації, що вимагається для організації своєї поведінки та успішного захисту» [16].

Заслуговує на увагу представлена М. І. Єнікєєвим класифікація причин страху: біологічні та соціально обумовлені. При вчиненні цілої низки злочинів проти особистості (пограбування, зґвалтування тощо) злочинці загрожують потерпілому застосуванням фізичного насильства. Страх, що відчувається потерпілим в такій ситуації, перш за все обумовлений біологічними причинами: інстинктивний страх (викликається стимулом, який сигналізує про ймовірний фізичний біль) і страх «асоційований з болем» (життєвий досвід

людини та його оточуючих). Потерпілого лякає не більш сам по собі, а його очікування, що часто знаходить своє вираження у перебільшенні тривалості злочинного посягання у показаннях потерпілого.

При вчиненні низки злочинів (вимагання, зґвалтування тощо), намагаючись справити позапроцесуальний вплив на потерпілих в ході попереднього розслідування, злочинці (та інші заінтересовані особи), нерідко погрожують потерпілому розповсюдженням відомостей, що ганьблять його чи його близьких. У подібних ситуаціях слідчому приходиться стикатися із соціально обумовленими причинами страху: загроза суспільного осуду, втрати результатів тривалого труду, приниження гідності тощо. Соціально обумовлений страх, як правило, не призводить до суттєвого викривлення матеріалу показань, але може стати причиною надання потерпілим неправдивих показань. Слід відзначити, що такі причини страху викликають ті ж фізіологічні симптоми, що і біологічні причини страху.

У багатьох потерпілих страх є астенічною емоцією. Він викликає афектогенний ступор, нерухомість, заціпенілість чи пониження м'язового тону, обличчя потерпілого набуває маскоподібний вираз, сухість у роті, різке прискорення пульсу, підвищення цукру у крові. Страх супроводжується сильним симпатичним розрядом – крик, гримаси тощо. Такою є узагальнена картина дії страху на потерпілого.

Стан страху у потерпілого в процесі вчинення злочину може набувати різних форм, ступенів та відтінків. Можуть бути виокремлені астенічна та стенічна форми. Г. Г. Доспулов виділяє також третю форму страху – стан стенічного збудження. Це є доволі спірним, оскільки механізм дії та вплив на формування показань в цьому випадку настільки специфічний, що дозволяє виділити стан стенічного збудження в якості окремого психічного стану та розглядати його окремо, як особливий різновид афекту.

Астенічна форма страху, що виникає у потерпілого, характеризується короткочасністю тривалості, і може перерости або у стенічну форму страху, або у стан стенічного збудження. Зовні астенічна форма проявляється як зціпеніння, скутість, тремтіння, а також недоцільні поступки, що вчиняються потерпілим при посяганні на нього. Астенічна форма страху, будучи пасивно оборонним рефлексом потерпілого, паралізує волю потерпілого, який відчуває стан розгубленості, відчаю, безпорадності. Все вищезазначене призводить до викривленого сприйняття та запам'ятовування події злочину потерпілим. Вплив астенічної форми страху на процес формування показань потерпілого виражається у перебільшенні потерпілим небезпеки посягання. Потерпілий перебільшує сили нападників, недооцінює свої, применшує можливість уникнути посягання. Як доречно вказує Е. Е. Центров, «неадекватне відображення ситуації, перебільшення небезпеки приводить врешті-решт і до збільшення сили страху» [17, с. 106-107].

При стенічній формі страху – потерпілі намагаються вчиняти спротив злочинцям, часто активний; як зазначають В. В. Печерський та С. Ю. Ревтова:

«Всі їх сили віддаються в цей час боротьбі з особою чи особами, що скоюють напад, розумова діяльність спрямована на оцінку обстановки, обрання засобів боротьби та прийняття найбільш прийняттого рішення» [14, с. 60]. При даній формі страху участь свідомості пов'язане з активною розумовою діяльністю, спрямованій на пошук різних способів попередження посягання. Тому, слід не погодитися із Г. Г. Доспуловим, який вважає, що ця форма страху пов'язана погано чи зовсім не контролюється свідомістю.

Усе вищеперераховане і визначає специфічний вплив стенічної форми страху на формування показань потерпілого. Увага потерпілого при даній формі страху концентрується звичайно на окремих моментах події злочину, зокрема на діях, спрямованих на спротив злочинця чи втечу від переслідування злочинцем, чітко викарбовуючи їх у свідомості. В цьому випадку, природно, численні суттєві деталі залишаються несприйнятими, чи погано сприйнятими потерпілим.

Слід також відзначити особливу важливість, що має місце при стенічній формі страху, об'єктивних умов формування показань потерпілого, а саме складності, короткочасності чи високої інтенсивності сприйняття події злочину, недостатньої висвітленості в ході процесу сприйняття тощо. Їх наявність може часто приводити до суттєвих викривлень у показаннях потерпілого. Причиною цього є сполучення відсутності концентрації уваги та поганих умов сприйняття. Коли динаміка злочинних дій відрізняється швидкістю, тобто швидкими діями злочинця, потерпілі викривлено запам'ятовують його прикмети та послідовність дій, що ним вживаються; при сприйнятті нападу групи осіб потерпілі не запам'ятовують дій кожного і не можуть згадати, хто з нападників здійснив ті чи інші дії.

Отже, будь-які форми страху викликають зниження рівня пізнавальних процесів (сприйняття, мислення, пам'яті), увага сприймаючого захоплюється небезпекою, що виникла, що тягне за собою зниження повноти та точності відображення, звуження свідомості та невірність оцінки ситуації.

Деякі вчені говорять про афективні форми страху (жах, паніка), за яких проходить гіперболізація небезпеки, тобто непомірне розростання страху, який оволодіває усією психікою потерпілого. Це виражається у різкій зміні психічної діяльності, порушенні логічного мислення, розладах орієнтації в навколишньому середовищі. Враховуючи, що страх є різновидом афекту, говорити про самостійні афективні форми не зовсім доцільно. Ці стани є різновидами двох вищенаведених форм страху, що характеризуються високим ступенем сили та глибини.

Переляк – психічний стан, схожий і страхом, але, на відміну від страху, слідує за впливом і є наслідком раптового дефіциту відомостей про джерело та розміри несподіваної загрози. Розмежування між страхом та переляком проводиться не за джерелом-причиною виникнення, а за моментом виникнення даного різновиду афекту. Встановлено, що переляк гнітюче впливає на запам'ятовування сприйнятого. Після переляку коло представлень потерпіло-

го звужений і зосереджується на пережитому враженні, а також на пов'язаних з ним тим чи іншим чином обставин. Свідомість потерпілого постійно повертається до пережитого, і при цьому потерпілий погано сприймає те, що з ним відбувається в даний момент часу. При такому емоційному стані порушується увага. Таким чином, після пережитих негативних емоцій сприйняття не отримує достатньої кількості різноманітних зв'язків, необхідних для якісного запам'ятовування пережитого. Цим і пояснюються пробіли у показаннях потерпілого.

Острах, тривога, занепокоєння – ці схожі між собою стани передують страху; про них кажуть як про очікування небезпеки, коли конкретна небезпека ще не настала, коли результат ситуації ще не відомий. Саме тому ситуація і турбує потерпілого, оскільки він усвідомлює можливість такої зміни обстановки, яка може вимагати адаптації до неї. Усвідомлення цього викликає сумнів у потерпілого і його здатності адаптуватися до обстановки. Виникає стан невпевненості, яке і породжує почуття остраху.

Н. Д. Левітов визначає занепокоєння так: «занепокоєння, тривога – такий стан, який викликається можливими чи ймовірними неприємностями, неочікуваністю, змінами у звичній обстановці та діяльності, затримкою приємного, бажаного та такого, що виражається у специфічних переживаннях (побоювання, хвилювання, порушення спокою тощо) та реакціях» [12, с. 46].

Особливістю цих емоцій є те, що вони присутні і впливають на формування показань потерпілого на початковому етапі розслідування, рівно як в момент вчинення злочину. Причиною виникнення подібних емоцій в період часу після вчинення злочинів є соціальні наслідки злочину. Зниження в результаті злочину почуття особистісної цілісності порушує суб'єктивне представлення потерпілого про себе, призводить до втрати душевної рівноваги, занепокоєння. На практиці це часто знаходить своє вираження у відсутності у потерпілого впевненості в успішних результатах роботи правоохоронних органів, особливо у тих випадках, коли поведінка потерпілого стала причиною вчинення злочину (за віктимної поведінки потерпілого). Справа в тому, що побоюючись розголошення компрометуючих його відомостей та втрати поваги оточуючих, на фоні соматичних та психічних наслідків посягання, потерпілий відчуває пригнічення, глибоку емоційну напруженість. Всі ці фактори і викликають психічні стани невпевненості, пригнічення, занепокоєння, тривоги. Цей негативний емоційний фон може суттєво вплинути на формування показань, виражаючись у зниженні рівня їх об'єктивності, і навіть може призвести до відмови потерпілого співпрацювати з правоохоронними органами.

Встановивши наявність таких емоцій у потерпілого в процесі розслідування, слідчий має спробувати усунути їх причину – вселити впевненість у потерпілого, роз'яснити йому корисність його участі у процесі розслідування. Всі вищезазначені негативні емоції – страх, переляк, острах, тривога, занепокоєння – пов'язані з небезпекою настання для особи шкідливих наслідків. Самі по собі, об'єктивно, ніякі дії не можуть викликати переживання не-

безпеки. Тільки будучи усвідомленими і зрозумілими вони (подразник, ситуація) і можуть викликати ці почуття. В такому випадку, якщо небезпека потерпілим не усвідомлюється, такі почуття не виникають.

Небезпека не завжди пригнічує розумову діяльність. Можливою є поява реакції, що носить поступовий характер, реакції активно оборонної. Прикладами таких реакцій можуть бути стенічне збудження та гнів.

Стенічне збудження (його також називають стенічне «бойове» збудження) активізує психічну діяльність. Причинами виникнення даного психічного стану вважають великий самоконтроль та прагнення подолати напад. Г. Г. Доспулов вважає, що при стенічному збудженні страх залишається, але діяльність визначається мисленням і волею, і людина здатна напружити усі зусилля для подолання небезпеки. Цей стан характеризується тим, що поведінка потерпілого регулюється свідомістю і спрямоване на подолання небезпеки і придушення страху. Потерпілий знаходиться у стані емоційного підйому, він холоднокровний, ясно сприймає та розуміє ситуацію, швидко і правильно орієнтується в ній. Як пише Е. Е. Центров, «практиці відомо чимало прикладів, коли потерпілим у подібному стані вдавалося уникнути нападу чи значно його ослабити» [17].

Звичайно стенічне збудження позитивно впливає на продуктивність сприйняття та запам'ятовування, їх точність, повноту та об'єктивність. З точки зору цінності показань для попереднього розслідування, показання потерпілого, сформовані у стані стенічного збудження, є найбільш повними та об'єктивними. Тому завданням слідчого в даному випадку буде як можна більш детальна фіксація показань потерпілого з метою попередження викривлення показань в подальшому.

Гнів – другий різновид активно оборонної реакції на посягання. У літературі висловлюється думка, що страх – пасивно оборонна реакція на небезпеку, що походить від більш сильної особи. Якщо ж загроза походить від слабшої особи, то реакція набуває активно оборонний характер – гнів. В такому стані потерпілий схильний до миттєвої, часто імпульсивної дії. Знаходячись у стані надмірно підвищеного м'язового збудження, потерпілий при недостатньому самоконтролі може вчинити активні, дуже сильні дії, іноді спрямовані на неживі предмети. Гнів супроводжується агресивною мімікою та позою нападу. Вплив гніву на формування показань потерпілого звичайно виражається у втраті об'єктивності суджень, застосуванні при описі нападу стереотипних фраз. Це є наслідком того, що процес сприйняття у особи, що відчуває гнів, утруднений, оскільки при гніві відбувається збудження у вузькій сфері мозку, що гальмує усі інші його області, поєднуючись із здійсненням потерпілим мало контрольованих дій. Все це може суттєво викривити показання потерпілого про характер, механізм та суб'єктів посягання.

Необхідно особливо відзначити особливості впливу гніву та схожих емоцій на формування показань в період, що передує початковому етапу провадження. Так, під впливом гніву, почуття помсти, обурення та озлоблен-

ня потерпілий може необ'єктивно передавати відомості про ступінь участі у злочині окремих осіб і у зв'язку з цим перебільшувати роль деяких із них у вчиненні злочинів. Таким чином, такі схожі психічні стани обумовлюють викривлення сприйнятого під час попереднього розслідування.

В процесі вчинення злочину потерпілий не знаходиться у статичному психічному стані, стан потерпілих може змінюватися – переходити із одного різновиду афектів в інший. Так, стеничне бойове збудження в результаті безнадійності спротиву та застосування злочинцем грубих фізичних методів примусу може після виснаження сил перейти в стеничну чи астеничну форми страху. В результаті цього чітко сприйнята і викарбувана в пам'яті потерпілого картина початку нападу змінюється уривчастими та викривленими спогадами про перипетії наступної боротьби. Слідчому необхідно враховувати цей факт при плануванні та проведенні першого, і особливо – повторного допиту. Необхідно розрізняти, коли потерпілий свідомо приховує чи викривляє матеріал показань, а коли пробіли в показаннях є наслідком змінення психічного стану.

Фрустрація (цей стан також називають «розгубленість») – стійкий і глибокий негативний емоційний стан, викликаний порушенням значної та близькодосяжної мети, зрив стратегічних планів особи, що супроводжується, як правило, агресивними проявами щодо фрустратора [18]. При фрустрації в якості причини виступають зовнішні фактори, що дезорганізовано діють на увагу та мислення. Тобто вона – наслідок даних процесів, похідна від порушень уваги та мислення. У стані фрустрації може знаходитися потерпілий, що не зміг відбити напад злочинця. Фрустрація є складно переборним психічним станом, оскільки потерпілий не може усунути причини цього стану. У стані фрустрації потерпілий шукає будь-які компенсуючі виходи чи несвідомо робить неадекватні дії. На формування показань цей стан діє негативно і на практиці дуже складно усувається слідчим. Фрустрація, представляючи собою триваючий у часі психічний стан, продовжує негативно впливати на потерпілого і після вчинення злочину – в ході досудового та судового розслідування. Зокрема, це знаходить вираження при допиті потерпілого. Фрустрація значно ускладнює адекватну оцінку обставин провадження потерпілим та вибір раціональної моделі поведінки.

Потерпілі, переживаючи втрату душевної рівноваги, стресові ситуації розслідування та невпевненість в окремих випадках в успіху досудового розслідування, нерідко прагнуть уникнути участі в слідчих діях, відносяться до них формально, байдуже. З цього приводу А. В. Петровський відзначає, що фрустрація веде до різних змін у поведінці особи, які можуть проявлятися в агресивних діях чи різного роду заміщеннях діяльності [3, с. 416]. У поведінці потерпілих та їх показаннях агресивність може проявлятися у більш різкій оцінці здійсненого посягання та перебільшенні його наслідків. Слід погодитися з Е. Е. Центровим, який вважає що позитивним моментом зазначеного

стану може бути велика нетерпимість до вчиненого злочину та більш стабільна позиція потерпілого в ході розслідування.

Встановлення психологічного контакту з потерпілим та обрання правильної тактики, з використанням слідчим прийомів переконання допитуваного у правильності обраної позиції, в ході початкового допиту потерпілого дозволяє слідчому закріпити цю позитивну установку та забезпечити активну участь потерпілого в ході досудового розслідування та судового провадження.

Низка вчених виражає думку, що на формування показань може впливати і настрій потерпілого. Наприклад, Г. Г. Доспулов вважає, що характерною особливістю настрою є те, що в ньому проявляються відносини не до одного факту, а до всього, що сприймається, осмислюється в тому відрізку часу, на який зберігається даний настрій. Якщо щодо формування показань свідка із впливом настрою можна погодитися, то для потерпілого це дуже спірно. При вчиненні посягання потерпілий переживає сильні, вибухові емоції, які, по суті, і детермінують настрій потерпілого. Настрій – це ситуативно обумовлене домінування певної емоції, воно може посилювати чи послаблювати психічну діяльність протягом більш чи менш тривалого періоду часу. Відповідно, вплив настрою напряду пов'язаний із вищерозглянутими емоційними станами, які можуть виступати в якості домінуючих. Таким чином, виокремлення настрою в якості емоційного фактору формування показань потерпілого є зайвим, оскільки не несе будь-якого практичного значення і не може бути використане у слідчій практиці.

Розглянувши вплив емоцій на формування показань потерпілого, слід зробити ряд рекомендацій. При проведенні допиту слідчому необхідно встановити, під дією яких емоцій проходило формування показань. Знаючи особливості зовнішнього прояву емоцій, це не складно зробити, оскільки ця мета може бути досягнута шляхом опитування потерпілого про те, що він відчував у момент вчинення злочину. Ці питання можуть бути поставлені слідчим при формуванні психологічного контакту з допитуваним. Отримані в результаті відомості можуть бути використані як при обранні тактичних прийомів допиту, так і наступній перевірці та криміналістичному аналізу показань з метою оцінки їх достовірності.

Перелік посилань

1. *Алексеев А. В.* Себя преодолеть! Москва, 1978. 144 с.
2. *Вацук О. П.* Вплив стресу на емоційний стан потерпілого під час надання ним показань в кримінальному провадженні // *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2016. Vol. 3. Iss. 6. P. 258-262.
3. *Введение в психологию* / под ред. А. В. Петровского Москва, 1996. 496 с.
4. *Владиславлев М.* Психология. Исследование основных явлений душевной жизни // *Записки историко-филологического ф-та Императорского С-Петербургского ун-та*. Санкт-Петербург, 1881. Т. I., т. 7. ч. I. С. 438-615.
4. *Джеймс У.* Психология. Москва, 2011. 316 с.
5. *Додонов Б. И.* Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности // *Вопросы психологии*. 1975. № 6. С. 21-33.

6. Досуплов Г. Г., Мажитов Ш. М. Психология показаний свидетелей и потерпевших. Алма-Ата, 1975. 192 с.
7. Еникеев М. И. Общая и социальная психология. Москва, 1999. 624 с.
8. Изард К. Эмоции человека. Москва, 2008. 954 с.
9. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург, 2001. 752 с.
10. Кондаш О. Хвилювання : страх перед випробуванням. Київ, 1981. 170 с.
11. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. Москва, 2004. 343 с.
12. Ольшанникова А. Е. Эмоции и воспитание. Москва, 1983. 80 с.
13. Печерский В. В., Ревтова С. Ю. Допрос несовершеннолетней потерпевшей на предварительном следствии и в суде. Изнасилование: монография. Гродно, 2003. 260 с.
14. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнєцов О. А., Зликов В. Л. та ін. Психологія: навч. посібник / за наук. ред. О. В. Винославської. Київ, 2005. 352 с.
15. Симонов П. В. Эмоциональный мозг. Москва, 1981. 215 с.
16. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. Москва, 1988. 159 с.
17. Скакун О. Ф., Овчаренко Н. И. Юридическая деонтология: учебник. Харків, 1998. 270 с.

ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПОТЕРПЕВШЕГО НА ЕГО ПОКАЗАНИЯ

О. П. Ващук

Эмоции как составляющие состояния потерпевшего влияют на формирование его показаний в уголовном процессе. Предоставление потерпевшим показаний в уголовном производстве повторно возвращает его к эмоциональному состоянию, которое имело место во время преступного события. Факторы, условия, которые способствовали совершению преступления, механизм действия и последствия его влияния на процесс формирования показаний и механизм воспроизведения обстоятельств происшествия. Эмоциональное состояние потерпевшего состоит из ряда эмоций, чувств и т. д.

В целом, эмоциональное состояние потерпевшего - это психический процесс импульсивной регуляции, основанный на чувственном отражении внешних и внутренних факторов, формирующийся как субъективное отношение к окружающей среде. Ключевыми составляющими эмоционального состояния потерпевшего являются эмоции, которые различаются по нескольким критериям: окрас, продолжительность, схематичность, отношение к источнику действия, потребности и тому подобное. В статье указано на различие между понятиями «эмоция», «чувство», «аффект», «настроение», «переживание».

В статье представлена классификация эмоций по различным критериям. Выведена формула эмоционального состояния участника уголовного производства на основе формулы самоуважения (самооценки) У. Джеймса и формулы эмоций П. В. Симонова.

Процесс формирования показаний потерпевшего происходит в критической ситуации совершенных в отношении него преступных действий, что вызывает у него негативные эмоциональные реакции. В данном контексте определены особенности эмоциональных состояний потерпевшего. Отмечено, что при проведении допроса следовательно необходимо установить, под действием каких эмоций проходило формирование показаний. Зная особенности внешнего проявления эмоций, это не сложно сделать, поскольку эта цель может быть достигнута путем опроса потерпевшего о том, что он чувствовал в момент совершения преступления. Полученные в результате сведения могут быть использованы как при выборе тактических приемов допроса, так и при последующей проверке и криминалистическом анализе показаний с целью оценки их достоверности.

Предоставлены рекомендации относительно возможных действий следователя на первоначальном этапе уголовного производства для получения максимально достоверной и неискаженной информации от потерпевшего.

THE EFFECT OF EMOTIONAL STATE OF A VICTIM ON HIS EVIDENCE

O. Vaschuk

Emotions as the components of the state of a victim effect the formation on his evidence in criminal proceedings. Providing the evidence by a victim in criminal proceedings repeatedly returns him to his emotional state, which took place during criminal events. Factors, conditions that contributed to the commission of a crime, the mechanism of action and the consequences of its influence on the process of formation of evidence and reproducing mechanism of the accident circumstances. The emotional state of a victim consists of a set of emotions, feelings and so on.

In general, the emotional state of a victim is a mental process of impulsive regulation, based on sensory reflection of external and internal factors, forming as a subjective attitude towards the environment. The key components of the emotional state of a victim are the emotions that vary according to several criteria: duration, schematicism, attitude to action of supply, needs and so on. The article pointed out the distinction between the concepts of “emotion”, “feeling”, “affect”, “mood”, “experience”.

The article presents the classification of emotions on different criteria. Presented the formula of emotional state of a party to the criminal proceedings based on self-esteem formula of W. James and on the emotions’ formula of P. V. Simonov.

The process of formation of a victim’s testimony occurs in a critical situation of criminal actions committed against him, which causes him the negative emotional reactions. In this context, defined features of the emotional state of a victim. It is noted that during the interrogation, the investigator should find out under the influence of what emotions the evidence was formed. Knowing the characteristics of the external manifestations of emotions, it is not difficult to do, because this goal can be achieved by questioning a victim about what he felt at the time of crime. This information may be used in the selection of tactical interrogation methods, subsequent verification and criminalistic analysis of the evidence in order to assess their reliability.

Recommendations are given on possible actions of the investigator at the initial stage of the criminal proceedings to obtain the most reliable and undistorted information from a victim.